

Erik Moberg ©:

Olof Petersson är professor i statskunskap. Han var ordförande i den statliga maktutredningen 1985-90, han tillhörde Lindbeckkommissionen, han är ordförande i SNS demokratiråd, och han är forskningsledare vid SNS. Nu leder han SNS stora författningsprojektet. Företaget, som beräknas vara slutfört 2003, engagerar ett betydande antal personer och finansieras med ett mångmiljonanslag från Knut och Alice Wallenbergs stiftelse.

I den lilla boken "Samhällskonsten" (128 sidor), som är det första resultatet i tryck från SNS författningsprojekt, gör Petersson ett försök till positionsbestämning. "Denna bok", skriver han (s 7), "bildar både en början och ett slut. De tankar som här fästs på pränt är resultatet av en nu ganska omfattande forskning om demokrati och makt. Boken är på sitt sätt ett facit till de forskningsproblem som jag formulerat i tidigare skrifter. Samtidigt utgör den en inledning till ett projekt om Sveriges konstitutionella framtid. Boken innehåller förslag till lösningar på några av samhällsvetenskapens principproblem. Det är min förhoppning att de skall visa sig fruktbara för den praktiska forskningsuppgiften att finna bättre fungerande spelregler för den demokratiska processen." Petersson avser alltså att ge förslag till förbättringar av såväl samhället som vetenskapen om samhället.

*

Både samhällsvetenskapen och den allmänna samhällsdebatten präglas enligt Petersson av två helt olika sätt att uppfatta människa och samhälle, det kollektivistiska och det individualistiska. Det mest grundläggande i kollektivismen är att människan "följer" - hon följer t ex grupptryck och normer. I "individualismen" är människans fundamentala egenskap istället att hon "väljer" - hon överväger olika alternativ och agerar i enlighet med det hon själv bedömer vara bäst.

Dessa båda modeller presenteras, menar Petersson, i stort sett alltid renodlade och på ett sådant sätt att de utesluter varandra. De är extrempoler och diskussionen blir därför på ett olyckligt sätt polariserad, vare sig den är vetenskaplig eller allmänpolitisk. De försök som gjorts för att förena egenskaper hos de båda modellerna, eller för att hitta en kompromiss mellan dem, har enligt Petersson i allt väsentligt misslyckats.

I sitt eget förslag till nyansering framhåller Petersson att människor inte är hänvisade till att *antingen* följa *eller* välja. Logiskt sett kan man kombinera fram ytterligare två samhällsmodeller, och det är precis vad Petersson gör. Den första av dessa båda nya modeller ges därefter en mycket prominent plats i Peterssons resonemang. Den karakteriseras av att människorna *både* följer *och* väljer, och betecknas med termen "autonomi". Den andra av Peterssons nya modeller karakteriseras av att människorna *varken* följer *eller* väljer. Denna modell får en

mera undanskymd plats - ibland ratas den t o m helt. Dess tekniska beteckning är "oordning", men termen "letargi" förekommer också. Hur som helst så förekommer tre huvudmodeller i Peterssons diskussion, nämligen kollektivismen, individualismen och autonomi. Av och till förs emellertid den fjärde modellen också in i bilden.

*

Successivt arbetar Petersson sig fram till något som, åtminstone bl a, är en utförligare beskrivning av de tre huvudmodellerna. Resultatet sammanfattas i en tabell (s 56) som återges i sin helhet nedan. Att tabellen inte enbart beskriver de tre modellerna framgår av att dessa inte uppträder i tabellhuvudet utan i tabellens första rad. I tabellhuvudet finner vi istället tre sorters samhällsvetenskaplig analys, nämligen sociologisk, ekonomisk och statsvetenskaplig analys. Till detta återkommer jag senare. Just nu koncentrerar jag mig istället på den beskrivning av de tre modellerna som ingår i tabellen.

	Sociologisk analys	Ekonomisk analys	Statsvetenskaplig analys
Samhällslogik	Kollektivism	Individualism	Autonomi
Individ	Undersåte	Egoist	Medborgare
Handlingstyp	Beteende	Val	Ansvarstagande
Bevekelsegrund	Tillhörighet	Preferenser	Principer
Drivkraft	Konformism	Egennyttan	Samvete
Tolkningsmodell	Orsaksförklaring	Nyttokalkyl	Förståelse
Institution	Omgivning	Handlingsmönster	Självreflektion
Rationalitet	Värderationalitet	Målrationalitet	Kritisk rationalism
Värdegrund	Normer	Relativism	Relativ relativism
Identitet	Tradition	Smak	Gemensamt projekt
Syn på Den andre	Främlingskänsla	Likgiltighet	Tolerans
Samhällsform	Stam	Marknad	Rättsgemenskap
Ideologi	Kommunitarism	Libertarianism	Humanism

Jag bortser alltså från det faktiska tabellhuvudet och betraktar istället den första raden, den med begreppen "kollektivism," "individualism" och "autonomi", som gällande huvud. Använd på det viset, som jag inte kan föreställa mig att Petersson har några invändningar mot, visar tabellen alltså tre samhällsmodeller. Dessa kan, på det sätt som är vanligt i vetenskapliga sammanhang, betraktas som hypotetiska och konkurrerande med varandra. Den

som vill bedöma modellerna i förhållande till varandra riktar därför in sitt intresse mot deras interna logik och sakliga rimlighet.

De tre modellerna är beskrivna med betydande utförlighet. Var och en av dem är karakteriserad i inte mindre än tolv avseenden (från "individ" till "ideologi"). Dessa egenskaper bör rimligen, inom varje modell, stå i något slags samband med varandra. Det kan t ex vara så att några egenskaper är direkt härledda ur andra som då är grundegenskaper. Eller det kan kanske vara så att några av egenskaperna, på ett mera allmänt sätt, är svåra att tänka sig utan att också de övriga är närvarande. Någon form av logiskt sammanhang förefaller dock nödvändigt för att man alls skall kunna tala om en vetenskaplig modell. Denna uppfattning delas, så vitt jag förstår, av Petersson och han tycks också mena att de tre samhällsmodellerna faktiskt är uppbyggda på detta sätt. Petersson för verkligen ett slags resonemang som av formen att döma har karaktär av härledning från det grundläggande till det övriga.

I detta perspektiv är det befogat att undra över de logiska relationerna mellan de olika egenskaperna i de tre modellerna. Speciellt är det en sak som är uppseendeväckande, nämligen hur mycket ädlare allt är i autonomins samhälle än i de båda andra. I autonomin lever medborgare istället för undersåtar eller egoister, dessa medborgare tar ansvar istället för att bara bete sig eller möjligen välja, de drivs av sitt samvete istället för att eftersträva konformism eller den egna nyttans maximerande, de betraktar andra människor med tolerans istället för med främlingskänsla eller likgiltighet, och deras ideologi är inte kommunitarism eller libertarianism utan humanism. Varifrån, frågar man sig, kommer allt detta ädla? Hur är närvaron, respektive frånvaron, av denna ädelhet relaterad till de tre modellernas grundegenskaper?

Det är svårt att hitta klara svar på dessa frågor i Peterssons text. Två omständigheter förefaller dock vara av betydelse.

*

Den ena är Peterssons hantering av termen "inifrånstyrd", som efter det nästan omärkliga införandet efter hand får en central roll. Från det inre till det ädla är nämligen vägen för Petersson kort. "Det är ingen tillfällighet", skriver han t ex (s 72), "att samvete kan översättas till franska med uttrycket *le for interieur*, den inre rösten; *for* härstammar betecknande nog från latinets *forum*. Den autonoma människan har ett inre torg för sin självreflektion."

Det är efter den inledande beskrivningen av de tre modellernas invånare, vilka Petersson kallar den sociologiska, den ekonomiska respektive den politiska människan, som begreppet "inifrånstyrd" förs in i följande formulering (s 53): "Om den sociologiska människan kan sägas vara bakifrånstyrd är den ekonomiska människan framifrånstyrd och den politiska människan inifrånstyrd". Detta är ett från såväl saklig som logisk synpunkt mycket intressant uttalande.

Eftersom den politiska människan är inifrånstyrd är uppenbarligen både den ekonomiska och den sociologiska människan enligt Petersson utifrånstyrda, låt vara från olika håll. Men är detta verkligen rimligt i sak? Är det inte rimligare, om vi utgår från grundantagandena, att beskriva den sociologiska människan som utifrånstyrd och den ekonomiska människan som inifrånstyrd. Rimmar inte detta bättre med grundantagandena att den sociologiska människan "följer" gruppsytryck och normer, eller styrs av krafter som "knuffat beteendet i den ena eller andra riktningen" (s 51), medan den ekonomiska människan "väljer" mellan olika alternativ? Är det inte rimligt att tänka sig att väljandet sker inom människan snarare än utanför?

Även logiken är intressant. Om vi accepterar att den sociologiska människan är bakifrånstyrd och den ekonomiska människan framifrånstyrd, borde inte i så fall den politiska människan vara *både* bakifrånstyrd *och* framifrånstyrd? Detta vore ju i överensstämmelse med det sätt på vilket Petersson uttryckligen säger sig ha konstruerat sin autonomimodell: den sociologiska människan följer, den ekonomiska väljer, och den politiska både följer och väljer. Hur kan, inom ramen för detta mönster, som ju enbart kombinerar existerande element utan att tillföra nya, den politiska människan plötsligt sägas vara inifrånstyrd? Varifrån kom "inifrån" där det tidigare bara fanns "bakifrån" och "framifrån"?

*

Den andra omständigheten är att Petersson, utan att tala om det, använder termen "följa" i olika betydelser i olika delar av sitt resonemang. När han talar om det kollektivistiska samhället beskrivs "följandets mekanismer" så här (s 50): "Människan är styrd av sin tillhörighet till olika slags gruppbyggnader och av yttre krafter och impulser. Sökandet efter orsakssamband blir därmed det centrala. Istället för att tala om mänskligt handlande, som underförstått att agerandet varit uttryck för ett val, är det mer relevant att använda termen beteende." Det som människan följer i det kollektivistiska samhället är alltså orsakslagar.

"Autonomins samhälle består" istället "av medborgare som följer regler de själva varit med om att bestämma" (s 43). Dessa människor följer alltså inte orsakslagar utan lagregler, vilket är något helt annat. Orsakslagar kan inte utan vidare trotsas. Att bryta mot lagregler är däremot fullt möjligt och kallas för brott. Dessutom är det inte vilka lagregler som helst som autonomins människor följer, utan regler som de själva fastställt. Resonemanget begränsas alltså utan att det markerats till ett specialfall - det kunde ju istället ha varit regler som någon annan etablerat. Återigen har vi därmed nästan omärkligt förts fram till en punkt, som egentligen inte har något samband alls med modellens grundantaganden, men från vilken vägen till ädelhet för Petersson är kort. Han beskriver människan i autonomin så här (s 72): "Att leva under autonomt bestämda normer innebär att ta ansvar för sitt eget liv och är en utmärkande

egenskap för den vuxna, mogna människan. Självreflexion och samvete utgör instrument för eget ansvarsutkrävande."

*

Dessa båda omständigheter ger alltså en viss inblick i Peterssons färd från premissen om det kombinerade följandet och väljandet till slutsatserna om allt det ädla. Därmed har också en del befogade frågor till åtminstone en del besvarats. Mest grundläggande är frågan hur det kan bli så ädelt bara för att man kombinerar följandet och väljandet istället för att bara använda en av de båda som utgångspunkt. Hur kommer det sig att denna kombination ger upphov till så mycket ädelhet utan att det ingår några preciserade antaganden om *vad* man följer, och om *vad* man väljer? Svaret är att det inte finns något logiskt samband alls mellan den enkla kombination av följa och välja som Petersson utgår från och allt det ädla som ryms i hans autonomi. Möjligen är de båda inslagen förenliga, men mer än så är det inte. Av detta följer då också att Peterssons autonomi inte är en vetenskaplig modell. Den är snarare en skönmålning uppbyggd av ett antal från varandra fristående komponenter, ofta starkt positivt värdeladdade. Med detta är inte sagt att det inte går att bygga intressanta modeller med utgångspunkt från kombinationen följa-välja, eventuellt tillsammans med en del preciserade tilläggsantaganden. Hos Petersson finns dock icke något sådant.

*

Petersson presenterar inte bara tre modeller utan tar också upp frågan om deras disciplintillhörighet. Om vi återgår till det verkliga huvudet i tabellen så ser vi ju att Petersson associerar den kollektivistiska modellen med sociologisk analys, den individualistiska modellen med ekonomisk analys, och autonomimodellen med statsvetenskaplig analys. I de två första fallen är det fråga om beskrivning. Petersson anser faktiskt att sociologer använder den kollektivistiska modellen, och ekonomer den individualistiska. När det gäller den tredje modellens plats i statsvetenskaplig analys är det emellertid mera fråga om rekommendation än om beskrivning. Petersson talar (s 55) om ett "ett stråk av otillfredsställelse över den statsvetenskapliga teoridiskussionen", han menar att "väsentliga aspekter av politik och demokrati inte fångas" av de sociologiska och ekonomiska angreppssätten, och han efterlyser en "statsvetenskaplig analys av politik". "När återstoden av denna bok formulerar statsvetenskapens egen teori", skriver han, "är det därför inte en beskrivning av en befintlig, välutvecklad teori. Syftet är snarast att formulera det som inte finns, men som borde finnas. Uppfattningarna om det politiska livet lider av att samhällsforskningens tredje alternativ ännu så länge är så illa utvecklat." Den statsvetenskapens egen teori som Petersson talar om är just autonomi.

Vad Petersson säger om modellernas hemorter kan tolkas på två olika sätt. Det ena, och mest nära till hands liggande, är att se de tre modellerna som hemmahörande i de tre universitetsämnena sociologi, nationalekonomi och statsvetenskap. Den kollektivistiska modellen hör då hemma i sociologiämnet, den individualistiska modellen i ekonomin, och autonomimodellen i statsvetenskapen. I Peterssons text finns också en del klara indikationer på att det är så han tänker sig saken. Han skriver t ex (s 53) att "(m)ånga ekonomer har lockats att pröva sina generella modeller också på andra yttringar av den mänskliga samlevnaden. Familjebildning, utbildningsval och partibytten tillhör de områden som utsatts för ekonomiskt inspirerade analyser. Politikens och byråkratins aktörer har tolkats som drivna av egenintresse och privilegiejakt. / Ju längre ekonomerna utsträckt sina forskningsdomäner, desto mer har de kommit att ifrågasättas. Den imperialistiskt lagda ekonom som hävdar att den allmänna jämviktsmodellen bör upphöjas till den generella och allenarådande samhällsteorin måste vara beredd på hårda utmaningar." Här finns alltså mer än en antydning om att ekonomernas modell, även om den passar inom de områden som normalt behandlas av ekonomer, knappast passar utanför. Sådana problem som sociologer normalt har ägnat sig åt bör istället analyseras utifrån den kollektivistiska modellen, och politik, d v s det som statsvetarna av hävd ägnat sig åt, bör analyseras med hjälp av autonomimodellen.

Petersson bekräftar också denna tolkning när han skriver (s 49) att man "(i)nom samhällsforskningen kan ... urskilja tre distinkta tillvägagångssätt. Kollektivismens syn på människa och samhälle är sociologins domän. Individualismen och dess samfälliga yttringar kan förstås med ekonomins metoder. Automin och medborgarlivet är, eller åtminstone borde vara, statsvetenskapens angelägenhet." Genom att Petersson dessutom direkt associerar medborgarrollen med politik undanröjs, just på denna punkt, all oklarhet. "Att jämföra politik med marknad", skriver han (s 53), "leder till en alltför snäv syn. Att vara medborgare kräver något utöver konsumentrollen, nämligen förmågan till empati. Det är därmed ännu svårare att få en demokrati att fungera än en marknad."

Petersson stöder alltså på flera ställen den första tolkningen med eftertryck. Tolkningen är också naturlig eftersom det faktiskt finns universitetsämnen som svarar mot huvudena i Peterssons tabell. Problemet är bara att tolkningen också är absurd. Innebörden är ju att människor, när de sysslar med sådant som ekonomerna studerar, är egoister, medan de, när de ägnar sig åt sådant som statsvetarna studerar, d v s politik, är ansvarstagande och toleranta medborgare, drivna av en humanistisk ideologi och korrigerade av sina samvetens röster. I en vetenskap om politik som utgår från denna modell finns uppenbarligen inget utrymme för studier av dikturer och diktatorer. Inte heller ges något utrymme för studier av vanlig, ren och skär intressepolitik i en demokrati, d v s sådan politik i vilken vissa medborgare söker skaffa sig fördelar på andras bekostnad.

Allt detta mindre ädla är från början uteslutet. Vad för slags statsvetenskap är det?

Den andra tolkningen är då på sätt och vis rimligare. Den innebär att en del mänskligt beteende, oavsett om det manifesteras inom ekonomi, politik, eller i något annat sammanhang, analyseras bäst med den kollektivistiska modellen, medan annat analyseras bäst med individualistiska modellen, eller med autonomimodellen. Enligt denna tolkning skulle man alltså inom alla de tre nämnda samhällsvetenskaperna, av och till, kunna arbeta med alla tre modellerna. Det finns hos Petersson också formuleringar som stöder denna tolkning. Han skriver t ex (s 62) att valet mellan de tre modellerna inte kan "avgöras på teoretiska eller metodologiska grunder. Varje undersökning måste därför välja det angreppssätt som är bäst lämpat för det konkreta forskningsproblemet. De tre modellerna anvisar tre olika sätt att ställa frågor om hur samhället fungerar." Konsekvensen är alltså att man inom sociologiämnet ibland skulle ägna sig åt sociologisk analys, ibland åt ekonomisk analys, och ibland åt statsvetenskaplig analys, och detsamma gäller om ekonomiämnet, och om statsvetenskapen. Denna tolkning är inte absurd, men den reser krav på exaktare ämnesbeskrivningar än de som finns hos Petersson. Varför är, om tolkningen är riktig, de tre samhällsvetenskapliga ämnen åtskilda? Vad, exakt, karakteriserar de olika ämnena?

Petersson förefaller inte medveten om problemen med de tre modellernas disciplinhörighet. Han känns inte vid de två mycket olika tolkningarna. Det mesta av det han skriver stöder den första absurda tolkningen, men ibland uttalar han sig också med sympati för den andra, helt annorlunda, tolkningen. Petersson är här i grunden oklar.

*

Petersson har inte bara ambitionen att förnya statsvetenskapen, och samhällsvetenskapen - han är också samhällsförbättrare. I en central passus uttrycker han sig så här (s 46): "Strävan efter att uppnå det goda samhället vägleder även dagens samhällstänkare. Det är inte svårt att i samhällsdebatten finna förespråkare för var och en av de fyra samhällsmodellerna. Underförstått, eller stundom öppet uttryckt, är antagandet att utopin om det fullkomliga samhället endast kan nås om en organisationsprincip slutligen segrar på de övrigas bekostnad . Denna bok skrivs emellertid i övertygelsen att det goda samhället förutsätter en väl avvägd blandning av samtliga fyra modeller. Ingen kan undvaras, men ingen får heller dominera. Det praktiska problemet är att finna den lämpligaste verksamhetsfären för var och en av principerna." I själva verket är det just detta som Petersson kallar för samhällskonsten. "Samhällskonstens uppgift är", skriver han (s 46), "att översätta de teoretiska grundmodellerna till ett praktiskt fungerande samhällsliv."

En intressant inslag i detta citat är Peterssons uttryckliga hävdande att det goda samhället måste vara en blandning av alla *fyra* modellerna (alla fyra kombinationerna av "följa" och "välja"), trots att han lite längre upp på samma sida redan avfärdat den fjärde modellen från vidare diskussion. "Såvitt bekant", skrev han där, "finns det ingen teori om hur ett samhälle med total oordning kan vidmakthållas och utvecklas. Modellen blir därmed endast en teoretisk slutpunkt för ett samhälles upplösning och skulle därmed sakna relevans för en diskussion om olika samhällsordningar. ... Den fortsatta framställningen kommer att koncentreras till de tre övriga samhällstyperna, vilka var och en bygger på något slags ordning." Men trots detta återinför alltså Petersson omedelbart, och tillfälligtvis, den fjärde modellen. Motiveringen (s 47) är att "(r)ätten att dra sig undan i vila, utan krav på att lyda, välja och argumentera" också är "en del av det goda livet".

Bortsett från det intressanta greppet att ibland acceptera en modell, och ibland inte, så ställer jag mig undrande till den fjärde modellen i just detta sammanhang av två skäl. Det första utgår från modellens grundantaganden att människor varken följer eller väljer. Tidigare har vi ju sett att Petersson använder begreppet följa i två bemärkelser. Ibland betyder det att följa orsakslagar, ibland att följa lagregler. En människa som inte "följer" står alltså antingen över orsakslagar, eller är en brottsling. Det första förefaller orimligt, och det andra är knappast något oundgängligt i det goda samhället.

Det andra skälet är banalare. Behövs verkligen, kan man undra, en helt ny samhällsmodell, den fjärde, av det skäl som Petersson anger. Att kravlös vila är en del av det goda livet är lätt att acceptera, men vad hindrar människorna i t ex individualismens samhälle att efter en genomgång av för- och nackdelar bestämma sig för att ta en paus ett tag?

*

Sammanfattningsvis: Jag kan inte se att Olof Petersson lyckats genomföra det han föresatt sig med boken Samhällskonsten.